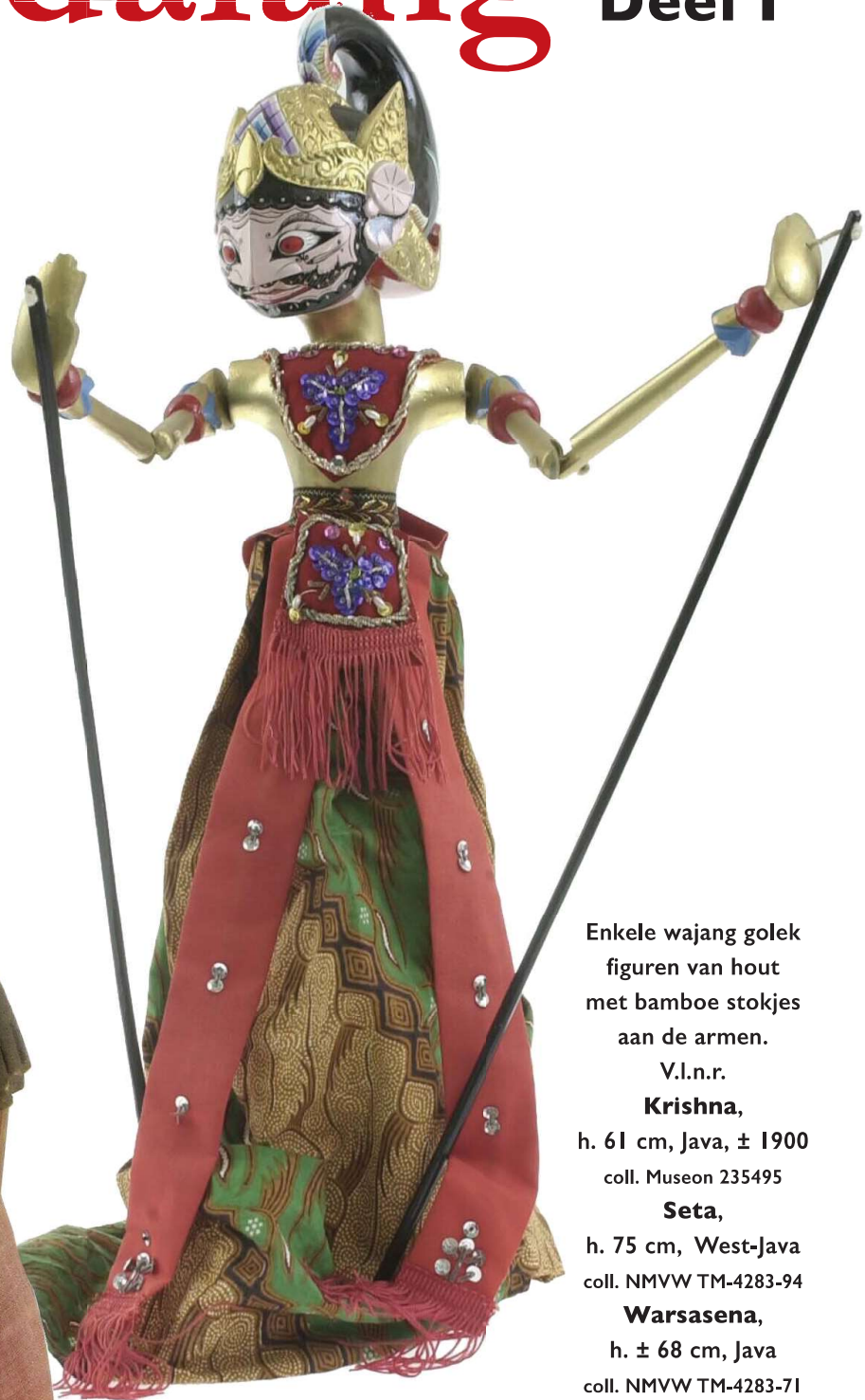
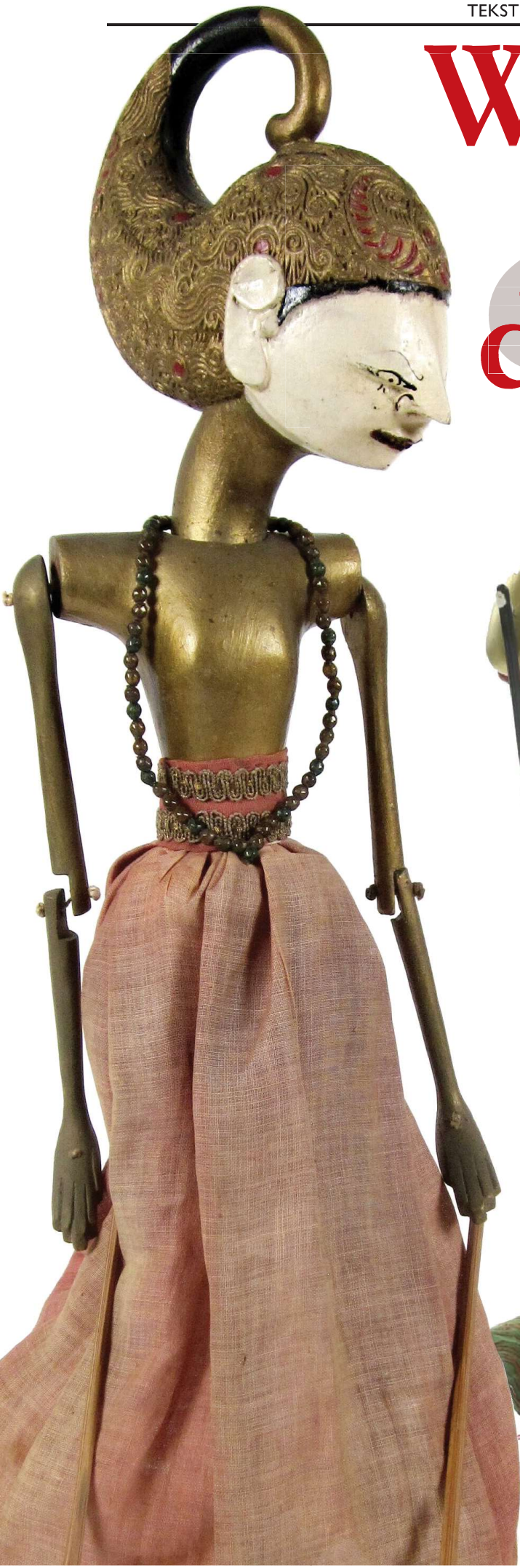

TEKST EELCO WASSENAAR

Wajang & gamelan dalang

Deel I

Enkele wajang golek
figuren van hout
met bamboe stokjes
aan de armen.

V.l.n.r.

Krishna,

h. 61 cm, Java, ± 1900

coll. Museon 235495

Seta,

h. 75 cm, West-Java

coll. NMVW TM-4283-94

Warsasena,

h. ± 68 cm, Java

coll. NMVW TM-4283-71

Wajang, gamelan en dalang is een vaste combinatie. Het wajangspel wordt steevast begeleid door een gamelanorkest en altijd is er een *dalang*, een poppenspeler, die de wajangpoppen bespeelt en de teksten reciteert. Deze teksten zijn veelal een mengsel van *Kawi*, de priestertaal afgeleid van het Sanskrit, en de lokale taal, immers elke streek heeft zijn eigen taal.

Wajang is een veelomvattend begrip en betreft niet alleen het wajang-spel, maar representeert ook een ietwat fatalistische levenshouding of mensbeeld waarbij mensen marionetten zijn die bespeeld worden door de poppenspeler, de *dalang*, die op zijn beurt weer wordt bespeeld door een hogere macht.

Aan de ene kant is de wajang een exclusieve kunstuiting en aan de andere kant volksvermaak met vele rituele en educatieve functies gericht op actuele sociale ontwikkelingen al dan niet in combinatie met gepeperd kritisch-komisch commentaar door Semar, een van de *panakawan* (clowns) en dienaar van de goede helden.

Schimmenspel

Het woord *wajang* betekent schaduw of schim, want de toeschouwers mogen de poppen zelf niet zien, doch alleen de schaduwen die ze op een scherm werpen. De diepere betekenis hiervan is dat de schim een godheid of voorouder vertegenwoordigt. De wajang is dus een vertoning met schaduwbeelden.

De plaats waar dat gebeurt is vaak een loods waarin het scherm, *kelir*, een wit doek, gespannen wordt. Daarvoor zit het publiek en daarachter de *dalang*, die de poppen manoeuvreert, de teksten reciteert en met een soort ratel of voetklepper, de *ketjrek*, het gamelanorkest aanstuurt.

De schaduwen worden geprojecteerd middels het licht van een geelkoperen olielamp, de *blentjong*, die boven het hoofd van de *dalang* hangt zodat hij die zo nu en dan een slinger kan geven om het dramatische effect te verhogen.

Wajang voorstellingen worden veel gegeven als een ritueel onderdeel van een belangrijke transitie

Tegenwoordig volstaat een elektrische lamp, al dan niet met zonnepaneel.

Bij belangrijke gebeurtenissen

Wajang voorstellingen worden veelal gegeven als een ritueel onderdeel van een belangrijke transitie in de leefwereld van een persoon, zoals een besnijdenis of huwelijk, of een transitie in een leefgemeenschap (dessa, kampong of kota) zoals een verandering van het bestuurlijk gezag. Ook kan de wajangvoorstelling

Wajang koelit van Indra,
afbeelding uit Kats 1919

worden gebruikt als voorlichting voor een inenting tegen de pokken of als stimulering om een geplande migratie te ondersteunen. Uiteraard zijn er ook commerciële voorstellingen.

Vastgelegde verhalen

De verhalen die worden uitgebeeld met het poppenspel zijn in grote lijnen vastgelegd in zgn. *lakons* (toneelrollen) en zijn op Java vaak ontleend aan de Ramayana en de Mahabrata, mythische verhalen van de Hindu uit India. Op Bali is er meer de voorkeur voor de verhalen over Raden Pandji, een Javaanse prins.

Soorten Wajang-spel

Er zijn verschillende soorten wajangvoorstellingen:

Wajang koelit is een voorstelling met leren schaduwpoppen voor de opvoering van Ramayana of Mahabarata episodes. In Wikipedia staat vermeld dat wajang koelit op de lijst van meesterwerken van het orale en immateriële erfgoed van de mensheid staat.

Wajang klitik is een voorstelling met platte houten poppen gebruikt om Javaanse historische verhalen zoals die over de held Damar Wulan op te voeren.

Wajang golek wordt gespeeld met ronde, driedimensionele houten poppen, vooral in gebruik in Cirebon op Java.

Wajang beber is een nogal educatieve presentatie van wajang-scenes op een rol linnen of papier.

Wajang wong (of **wajang orang**) is een toneelvoorstelling van geschminkte dansers (zonder masker)

Wajang topeng is ook met dansers, maar met maskers.

Als de dansers tijdens een wajang topeng voorstelling het masker met een stokje in de mond vasthouden, dan reciteert de dalang en als het masker voor het gezicht wordt vastgebonden dan spreken/zingen de dansers hun teksten zelf. Hun danspassen en gebaren lijken op die van de gesticuleerde bewegingen van de wajangpoppen.

Dansstijlen

De stijl van dansen varieert nogal. In Yogyakarta lijkt het op ons klassieke

Een deel van een papieren rol
zoals die gebruikt wordt
bij het wajang beber-spel.
Particuliere collectie.

Een masker voor het
wajang topeng-spel voorstellende
de reus Kumbakarna,
27 x 36 x 15,5 cm Balinees, voor 1937.
Coll. Wereldmuseum TM-I 156-45

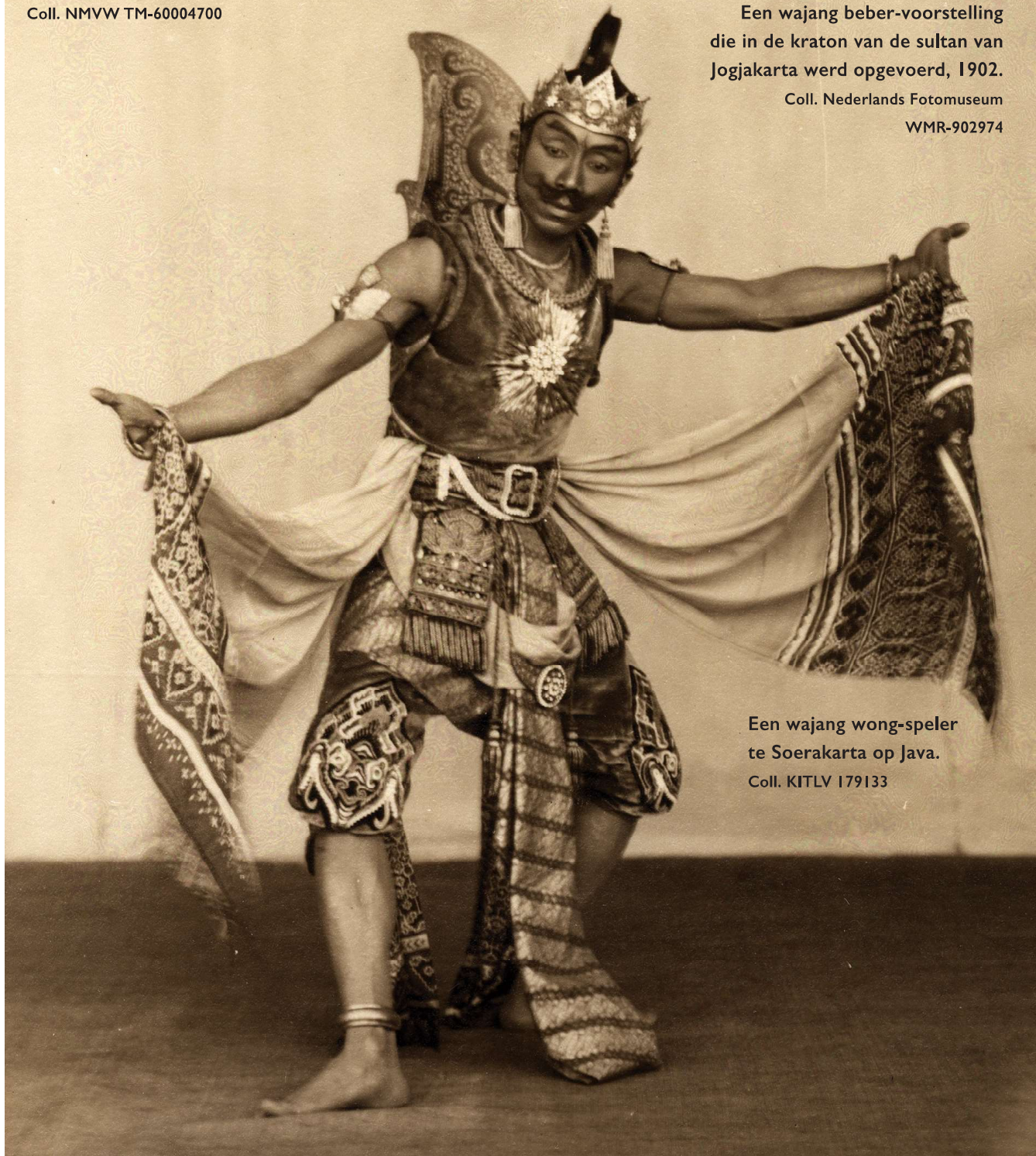
Voor- (rechts) en
achterzijde (links)
van een wajang klitik
pop, Javaans,
70,5 x 29,5 cm.
Coll. Wereldmuseum
WM-25354

Een scène uit een wajang wong-voorstelling.
 Fotograaf M. Taggesell, 1895.
 Coll. NMVW TM-60004700

Een wajang beber-voorstelling
 die in de kraton van de sultan van
 Jogjakarta werd opgevoerd, 1902.
 Coll. Nederlands Fotomuseum
 WMR-902974

Een wajang wong-speler
 te Soerakarta op Java.
 Coll. KITLV 179133

ballet, in Solo (Midden-Java) op variété-theater en op Bali is het inlevingsvermogen der dansers zo groot dat ze in trance kunnen geraken en de zang en dans een middel zijn voor hypnotische zelf-inductie.

Er zijn verschillende dansstijlen:

- *alus*, lieflijk voor de vrouwendansen (in Yogyakarta door mannen vertolkt, in Solo door vrouwen),
- de *lyrische* stijl met helden en goden als Arjuna en Rama,
- de *grove* stijl voor agressieve goden en helden,
- de *brutale* stijl voor reuzen, demonen en schurken
- en tenslotte de *komische* stijl van Semar en zijn consorten (de clowns).

Geschiedenis van het wajangspel

Het wajangspel is al zeer oud. Reeds in 840 wordt het wajangspel genoemd in een Javaanse inscriptie.

De klassieke Indiase heldendichten zijn door de Javanen aangepast aan de eigen situatie. Sommige verhalen zijn precies beschreven, van andere zijn er alleen de hoofdlijnen bekend.

De Javaanse vorsten in Yogyakarta en Solo lieten als legitimatie voor hun koninklijke afkomst speciale collecties wajangpoppen en verhalen maken, met daarin figuren uit de geschiedenis van het eigen rijk. Ook richtten ze een instituut op voor de opleiding tot dalang, die geacht werd om Kawi, de priestertaal, en Sanskriet te lezen, te reciteren en te begrijpen. Aangezien deze kennis vooral een orale traditie was, doorgegeven van vader op zoon en de dalang vooral bedreven was in het transponeren van kawi-tekens of Javaanse cq. Maleise of Arabische lettertekens in orale en expressieve uitingen, zonder vaak te weten wat de betekenis was, bestonden er dus ook van een tekst diverse concurrerende en rivaliserende interpretaties.

Obsceen

Lindor Serrurier, die van 1880-1896 directeur was van het Rijks Ethnografisch Museum in Leiden, is de eerste

geweest die het fallische exorcistische element in de wajang heeft aangetoond, niet als eerbetoon aan de erotiek, maar als bestrijding der boze geesten door hun (fallische) attributen tegen henzelf te keren. Deze fallische voorstellingen dateren reeds uit de beginperiode van het wajangspel en komen vooral tot uiting in de vormgeving (steeds de rechterarm naar achter gebogen op de rug) en obsceen gedrag van de panakawan: Semar en zijn zonen Nalagareng, Petruk en Bagong. De dalang laat de panakawan allerlei grappen en grollen vertonen vooral om kritiek te geven op overheidsbeleid en om wantoestanden aan de kaak te stellen.

Volgens Eduard Flohr (mond.mededeling) is het Javaanse woord *panakawan* samengesteld uit *pana*: iets tot klaarheid brengen en *kawan*: vriend of metgezel.

Wajang revolusi

In de dekolonisatie periode na WO II, waarin Soekarno zijn best doet om de voormalige kolonie om te vormen tot een republiek en hij tegelijk de islamitische en communistische opstandelingen moet beteugelen, wordt de wajang een politiek instrument, de wajang revolusi.

Niet alleen op Java

Is de wajang nu een typisch Javaanse kunstvorm kun je je afvragen als je een rondreis maakt in Zuidoost-Azië. Robert Chauvelot is zo'n wereldreiziger en benoemt in zijn boek *Îles de Paradis* dat hij niet begrijpt waarom er op Java zoveel ophef wordt gemaakt over het fenomeen wajang, terwijl soortgelijke combinaties van muziek, zang, dans en poppenspel ook voorkomen in Myanmar, Thailand en Cambodja.

Ook de essentie van het verbeelde tragikomische verhaal heeft volgens hem vaak grote overeenkomsten met de opvoeringen in Myanmar, Thailand en Cambodja: er is een voorspel over de prins van partij A die de prinses van partij B begeert; de dochter of de zoon verdwijnt door ontvoering. Vervolgens is de rust verstoord en verschijnt de held of godheid die de harmonie zal herstellen, maar niet nadat

Reeds in 840 wordt het wajangspel genoemd in een Javaanse inscriptie

De wajang kan alleen worden opgevoerd op de zgn. goede dagen van de kalender

er een heftige strijd tussen partij A en B is gevoerd. Veelal overwint het goede, maar soms ook het kwade. Als het laatste is gebeurd dan blijkt de gekaapte prinses nog te leven, ze verzamelt aanhangers en herovert haar grondgebied, waarna ze de prins aanbiedt met haar te huwen, maar hij verkiest liever de zelfmoord.

Hoe verloopt nu zo'n performance

Van Eck (1899) beschrijft het geheel van een wajangvoorstelling als volgt: "De dalang heeft zich voorbereid, de poppen liggen klaar, er is wierook gebrand en gebeden om bijstand van de goden. Achter hem verzamelen zich de gamelanmuzikanten. De mannen, de vrouwen en kinderen zitten voor het scherm. De voorstelling begint tussen acht en negen uur in de avond en duurt tot middernacht of vroeg in de morgen. Er wordt *kretek* (red.: sigaretten bestaande uit twee delen tabak en een deel kruiden, o.a. kruidnagel) gerookt, met elkaar gepraat of gelachen, *lempers* (red.: rijstrolletjes met kip) en pastei gegeten, niet alleen tot het spel gaat beginnen, maar ook tijdens de voorstelling. Sommige bekende liederen worden meegezongen door het publiek. De wajang kan alleen worden opgevoerd op de zgn. goede dagen van de kalender. Voor een volledige opvoering zijn ongeveer 200 poppen nodig, die meegenomen worden in een grote kist, *kotak* genaamd.

Het orkest

Het orkest bestaat uit ongeveer twintig instrumenten: slag-, blaas-, tokkel- en strijkinstrumenten. Deze kunnen in twee verschillende toonsoorten, *pelog* en *slendro*, gestemd zijn. Bij wajang poerwa wordt vaak de slendro-stemming gebruikt, bij wajang klitik de pelog-toonsoort. (red.: Een wajang poerwa voorstelling is gebaseerd op de Ramayana en de Mahabrata, mythische verhalen van de Hindu uit India. Meestal zijn het wajang koelit, -golek of -wong voorstellingen.) Bij sommige voorstellingen worden beide toonsoorten gebruikt. De dalang stuurt het orkest aan door tus-

senkomst van de *kendang*- of *gender*-speler (red.: twee belangrijke instrumenten in het gamelanorkest)."

De status van de dalang

Sommige dalangs zijn in vaste dienst bij een vorstenhuis, maar tegenwoordig ook bij een hotelketen of ze werken als ambulante performer voor een bepaald gebied.

Dirk Rúhl schrijft in zijn boekje *De Wajang* uit 1922: "De dalang is niet de wajang-vertooner en verhalen zonder meer. Zijn betekenis is veel groter en dieper. Zelfs niet heelemaal vrij van mystiek, wie mystiek wil zoeken in dien eenvoudigen Javaan ... in de oudheid had hij een zekere bevoorrechte positie tusschen zijn desagenooten. Toen had de wajang immers de beteekenis van een vertooning, waarbij het vooropgestelde doel was de voorouders te doen optreden en van dezen zegen af te smeken ... Wat hij tijdens de wajangvoorstelling is? Men vergete niet dat hij orkest-dirigent is, die de gamelan met zijn keprak en gedog aanwijzingen geeft omtrent wijze, rythme en tempo, zij het indirect door tusschenkomst van de gender. Hij bepaalt welke figuren op een bepaald oogenblik moeten optreden en welke moeten overwinnen of een nederlaag lijden ...

Bedenkt men dit alles dan is het zondermeer duidelijk waarom sommigen onder de Javanen in den dalang zien de verpersoonlijking van de Almacht zelf. Wien in de hand zijn gelegd zege en nederlaag, overwinning of dood.

En toch niet geheel. Kan de wajangpop zich niet anders gedragen dan naar den dalangs wil, de dalang is op zijn beurt gebonden aan de aard en karakter van de optredende pop. De Javaan drukt zich ten dezen opzichte eigenaardig en niet onjuist uit:

Wajang manoet dalang, Dalang manoet wajang."

edwassenaar@yahoo.com

De spelling van de Indonesische termen is veelal de oude spelling.

Links: Een dalang in actie tijdens een wayang koelit-voorstelling.

Bron Wikimedia

Onder: De opstelling tijdens een wayang koelit-voorstelling te Sekatan in 1896.

Coll. Rijksmuseum RP-F-F18042

Eelco Wassenaar bezocht Indonesië voor het eerst in 1964 waar hij belangstelling kreeg voor de dans en de muziek van de Indische Archipel. Hij had vele vragen en kreeg maar weinig concrete antwoorden en begon literatuur over het onderwerp te verzamelen. Als hij in Indonesië was, participeerde hij waar mogelijk in wayang wong- en gamelanvoorstellingen.

In Nederland kreeg hij dans- en muziekles via de Indonesische Ambassade in Den Haag en gaf als kendang-speler leiding aan een gamelanorkest. Hij trad vele malen op in de rol van Bima bij wayang wong-voorstellingen. In Leiden deed hij verdere inspiratie op bij Eduard Flohr, 'de enige wayang-speler in Europa'.

Literatuur

- Anonymus.** (1975). Eduard Flohr, De enige wayangspeler in Europa. In: *Magazine Nota 1975 nr 7*
- Chauvelot, R.** (1925). *Îles de Paradis*. Parijs Berge-Levrault
- Eck, R. van** (1899, bijgewerkte uitgave). *Beknopt Leerboek der Geschiedenis, Staatsinrichting en Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië*. Breda: Broese.
- Kats, J. & Tjakradibrata, S.** (1919). *Babadipoen Pandawa*. Batavia: Commissie voor Volkscultuur
- Rühl, D.** (1922). *De Wayang. Met aanteekeningen van Dr. Tjipto Mangoenkoesoen*. Bandoeng: N.V. Boekhandel Visser & Co

Aanbevolen literatuur

- De catalogus van René Wassing van het Volkenkundig Museum Nusantara in Delft uit 1984, *De Wereld van de wayang, de schim van het verleden werpt zijn schaduw vooruit*, geeft een compleet overzicht van oude en nieuwe wayang vormen.
- Zie verder de website www.wayangpop.nl, met ook een uitgebreid literatuur overzicht.
- *Weerzien met Indië, aflevering 49* (1996) van Waanders uitgeverij, Zwolle geeft een beknopt, maar veel omvattend overzicht.